

УДК 347.51:614.2

ПІДСТАВИ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА НЕНАЛЕЖНЕ НАДАННЯ МЕДИЧНИХ ПОСЛУГ

GROUNDS OF EXEMPTION FROM CIVIL LIABILITY FOR INAPPROPRIATE MEDICAL SERVICES

Савченко В.О.,

*викладач кафедри цивільно-правових дисциплін
юридичного факультету*

Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

У статті досліджено підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за неналежне надання медичних послуг. Розглянуто специфіку непереборної сили та казусу у сфері надання медичних послуг. Проаналізовано нормативний та наукові підходи щодо наслідків звільнення від цивільно-правової відповідальності за неналежне надання медичних послуг.

Ключові слова: звільнення від відповідальності, медичні послуги, випадок, непереборна сила, форс-мажорні обставини.

В статье рассмотрены основания освобождения от гражданско-правовой ответственности за ненадлежащее оказание медицинских услуг. Изучена специфика непреодолимой силы и казуса в сфере оказания медицинских услуг. Проанализированы нормативный и научный подходы относительно последствий освобождения от гражданско-правовой ответственности за ненадлежащее оказание медицинских услуг.

Ключевые слова: освобождение от ответственности, медицинские услуги, случай, непреодолимая сила, форс-мажорные обстоятельства.

The grounds of exemption from civil liability in the sphere of medical services are considered in the article. Specific force majeure and casus in the sphere of medical services are studied. Normative and scientific approaches about the consequences of absolution from civil liability are analysed.

Key words: exemption from liability, medical services, casus, force majeure, force majeure circumstances.

Постановка проблеми. Враховуючи значущість питання притягнення до цивільно-правової відповідальності, воно завжди привертало до себе увагу науковців. Окреме місце в інституті відповідальності займають підстави звільнення від неї як способи захисту прав та інтересів учасників правовідносин. Проте, незважаючи на актуальність та важливість розгляду підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності, комплексні наукові дослідження цього питання майже відсутні. Ми вважаємо, що особливої актуальності аналіз підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності набуває саме для сфери надання медичних послуг. Це пов'язано зі специфікою процесу надання таких послуг, зокрема з високим рівнем ризику настання негативних наслідків. Враховуючи велике значення інституту звільнення від відповідальності та відсутність комплексних досліджень підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності за неналежне надання медичних послуг, проведення такого аналізу визнається актуальним та необхідним. Саме тому **Метою статті** є теоретична розробка підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності за неналежне надання медичних послуг, її особливостей та специфіки.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, притягнення до цивільно-правової відповідальності за неналежне надання медичних послуг, незалежно від її виду та форм, можливе лише за наявності визначених законом підстав, які формують склад правопорушення. Їх відсутність унеможливує притягнення до відповідальності. Однак в окремих випадках наявність формальних підстав для притягнення до цивільно-правової відповідальності може не бути підставою для застосування санкцій за неналежне надання медичних послуг. Мова йде про звільнення від відповідальності внаслідок неможливості виконання зобов'язання, яка виникає не з вини боржника [1, с. 457]. Отже, під підставами звільнення від цивільно-правової відповідальності слід розуміти обставини, з якими закон або договір пов'язують звільнення особи від застосування до неї санкцій за правопорушення [2, с. 282]. Зміст ст. 617 ЦК України дозволяє стверджувати, що звільнення від цивільно-правової відповідальності за неналежне надання медичних послуг можливе, якщо зобов'язана особа доведе, що не могла виконати свої зобов'язання через випадок або непереборну силу. Виходячи із загальної практики, окреслене коло підстав слід уточнити, додавши до них форс-мажор та вину пацієнта або замовника у неналежності надання медичних послуг.

Таким чином, підставами звільнення від цивільно-правової відповідальності за неналежне надання медичних послуг слід визнати випадок (казус), непереборну силу, форс-мажор та вину пацієнта або замовника.

Випадок, або кауза, як підстава звільнення від цивільно-правової відповідальності розглядався як радянськими науковцями, зокрема М. Агарковим, О. Іоффе, О. Красавчиковим, В. Ойгензіхтом, К. Флейшицем, В. Тарховим та ін., так і сучасними вченими

– О. Брателем, О. Церковною, А. Ткачуком тощо. В широкому розумінні під випадком визнають відсутність вини боржника у завданні шкоди. Тобто така шкода знаходиться поза волею боржника або третіх осіб. Тому звільнення від цивільно-правової відповідальності за неналежне надання медичних послуг через випадок тісно пов'язане з встановленням відсутності вини виконавця медичної послуги, адже випадок і відсутність вини слід розглядати як дві сторони одного й того самого явища: там, де закінчується вина, починається випадок [3, с. 356].

Беручи за основу наукову позицію М. Агаркова, О. Іоффе, П. Дагеля та Г. Матвеева, стає зрозумілим, що для звільнення від цивільно-правової відповідальності за неналежне надання медичних послуг через випадок виконавець повинен самостійно довести відсутність своєї вини, обґрунтувавши, що його дії або бездіяльність не могли бути причиною настання негативних наслідків медичної послуги.

Неоднозначним залишається питання щодо виокремлення основної ознаки випадку як підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності. Як відомо, наукова доктрина містить два підходи до цього питання. Перший визнається суб'єктивним та ґрунтується на позиції, що випадок спричинено особою, яка не усвідомлювала або не передбачила протиправності своїх дій та настання негативних наслідків. Такий підхід знайшов відображення в дослідженні О. Брателя, який виділив специфічні ознаки випадку: 1) сукупність внутрішнього та зовнішнього змісту; 2) суб'єктивний чинник – психічне ставлення особи до власних дій, за якого вона не знала або не могла передбачити та не усвідомлювала можливості настання негативних наслідків; 3) непереборність – обставина, настанню якої особа не могла запобігти належною мірою власної дбайливості [4, с. 9]. Використовуючи суб'єктивний підхід до випадку, можна припустити, що виконавець медичної послуги звільняється від цивільно-правової відповідальності за її неналежне надання, якщо він не усвідомлював протиправності своєї діяльності.

На нашу думку, для сфери медичних послуг більш притаманним є об'єктивний підхід до казусу. Погоджуючись з науковою позицією, що випадок знаходиться за межами передбачення та обов'язку передбачення заподіювача шкоди й характеризується не психічним ставленням особи до наслідків у певній особливій формі, а, навпаки, відсутністю психічного ставлення [5, с. 394], можна дійти висновку, що випадок у сфері надання медичних послуг характеризується неможливістю передбачення виконавцем настання негативних наслідків, які можуть призвести до неналежного надання медичних послуг. Ми підтримуємо погляд С. Гринька, що випадок не може бути передбачуваним, адже якщо особа передбачає його настання, вона, відповідно, передбачає також створення загрози завдання шкоди [6]. Отже, при наданні медичної послуги лікар має усвідомлювати ймовірність настання негативних наслідків, через що тільки випадкові, неможливі для передбачення негативні наслідки будуть підставою для звільнення

від цивільно-правової відповідальності за неналежне надання медичної послуги. В той же час не можна визнати випадком неналежне надання медичної послуги через відсутність на ринку товарів, потрібних для виконання зобов'язання, зокрема відсутність необхідних ліків, апаратури тощо.

Враховуючи зазначене, під випадком, який звільняє від притягнення до цивільно-правової відповідальності за неналежне надання медичних послуг, пропонується визначити подію або її наслідки, що могли не настати, але мали місце лише через неможливість їх передбачення медичним працівником або через раптовість їх настання. Основна ознака такого випадку полягає не в тому, що медичний працівник не знав або не міг знати про можливість його настання, а в тому, що він є непередбачуваним. Слід погодитися з думкою, що випадок для правової науки та практики важливий не стільки як обставина, що спричиняє неможливість виконання зобов'язання, а як обставина, за якої відсутня вина боржника, тобто коли він не міг вжити всіх залежних від нього заходів для належного виконання зобов'язання або для запобігання заподіяння шкоди [7, с. 351].

Поряд з випадком слід виділяти непереборну силу як підставу звільнення від цивільно-правової відповідальності за неналежне надання медичних послуг. У законодавстві закріплено декілька підходів до її визначення, проте за своїм змістом вони сходяться в тому, що непереборна сила – це дія надзвичайної ситуації техногенного, природного або екологічного характеру, яка унеможливує надання відповідної послуги відповідно до умов договору. На відміну від нормативного підходу, правова доктрина дещо розширює поняття непереборної сили, визначаючи її як надзвичайну та невідворотну зовнішню подію, яка повністю звільняє від відповідальності заподіювача шкоди за умови, що останній не міг її передбачити або передбачив, але не міг відвернути, і, здійснюючи вплив на його діяльність, спричинила настання шкоди [8, с. 187].

Для визнання явища непереборною силою воно має бути незвичайним, нетиповим та неординарним. Специфіка непереборної сили як підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за неналежне надання медичних послуг пов'язана з тим, невідворотність її дії, визначається надзвичайним характером сили, який унеможливує запобігання настанню негативних наслідків. Непереборна сила в сфері надання медичних послуг є об'єктивно невідвратною подією. Принципове значення має не урахування для звільнення виконавця від відповідальності за неналежне надання медичної послуги передбачуваність ним настання негативних наслідків. Центральне місце при визначенні неналежності надання медичної послуги як наслідку дії непереборної сили має неможливість відвернути її будь-якими засобами, наявними у виконавця в конкретних умовах, навіть у ситуації, коли про її виникнення відомо заздалегідь [2, с. 282].

Прикладом такої ситуації може бути випадок, коли лікар усвідомлює можливість настання не-

гативних наслідків через проведення хірургічного втручання. За таких обставин виконавець повідомляє пацієнту, що при наданні медичної послуги є певна ймовірність погіршення його стану здоров'я або навіть смерті. Тобто виконавець медичної послуги зміг передбачити настання негативного результату, повідомив про це пацієнта та за його згоди провів хірургічне втручання. Якщо при наданні такої медичної послуги виникнуть ускладнення, які є нетиповими, а лікар у межах своїх фізичних, технічних, економічних та інших можливостей не зміг відвернути їх настання, це може бути підставою для кваліфікації такої події як наслідку дії непереборної сили.

Інша особливість непереборної сили як підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за неналежне надання медичних послуг пов'язана з закріпленням у ст. 1166 ЦК України норми, що шкода, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи навіть внаслідок непереборної сили, може бути відшкодована у випадках, передбачених законом. Отже, вплив непереборної сили не звільняє виконавця медичної послуги від деліктної відповідальності, вказуючи лише на відсутність наміру у завданні шкоди пацієнту. Тобто, при завданні недоговірної шкоди непереборна сила сприяє завданню цієї шкоди.

У той же час дії непереборної сили виступають обставиною, що перешкоджає виконанню договору про надання медичних послуг та може бути підставою для звільнення від договірної відповідальності через відсутність вини виконавця у настанні негативних наслідків.

Проблема кваліфікації шкоди як наслідку дій непереборної сили пов'язана з її відносним характером. За різних обставин одне й те ж саме явище може як визнаватися непереборною силою, так і ні. Через це питання наявності такої сили має вирішуватися в кожній конкретній ситуації, враховуючи можливості окремого виконавця медичних послуг. Так, через технічне та кадрове забезпечення для одного виконавця медичної послуги виниклі негативні обставини носять непереборний характер, а для іншого вони могли бути відвернутими. За таких обставин один виконавець звільнятиметься від договірної відповідальності за неналежне надання медичних послуг через визнання негативного результату наслідком дій непереборної сили, а другий нестиме таку відповідальність.

Слід враховувати також, що хоча непереборна сила й характеризується об'єктивною невідвортністю, особа не повинна приймати неминучість настання шкоди внаслідок її дії. Вона не позбавляється обов'язку чинити опір негативному впливу непереборної сили усіма можливими засобами. Тому навіть при настанні негативного результату під час надання медичної послуги, зокрема при хірургічному втручанні, медичні працівники повинні вживати всіх можливих заходів для відвернення або зменшення негативного результату, наприклад шляхом проведення реанімаційних дій.

Підбиваючи підсумки, можна зазначити, що згідно зі світовими тенденціями розвитку теорій

договірних і деліктних зобов'язань стає можливим урахування дій непереборної сили як підстави, що звільняє надавача медичних послуг від цивільно-правової відповідальності [9, с. 12].

Ми пропонуємо визначити непереборну силу як підставу звільнення від цивільно-правової відповідальності за неналежне надання медичних послуг об'єктивним явищем, тобто подією, яка не залежить від волі, свідомості і бажання виконавця, та враховуючи рівень його реальних можливостей, не могла бути відвернена. Серед характерних ознак непереборної сили в сфері медичних послуг можна виділити наступні:

- 1) зовнішня до діяльності сторін обставина;
- 2) надзвичайність події (те, що може спричинити певні труднощі для сторін);
- 3) не можна запобігти засобами, що є у виконавця в конкретних умовах його діяльності (те, що в одних умовах можна легко подолати, а в інших – неможливо) [10, с. 414].

На окрему увагу заслуговує форс-мажор як підстава звільнення від цивільно-правової відповідальності за неналежне надання медичних послуг. Дослідженню цього питання приділяла увагу незначна кількість науковців, серед яких можна виділити В. Примака, О. Хлоня, Н. Гаука та ін. Першочерговою визнається необхідність визначення поняття форс-мажору та його співвідношення з непереборною силою.

У чинному законодавстві закріплено декілька варіантів поняття форс-мажору, проте їх сутність зводиться до його визначення як обставин непереборної сили та інших незалежних від громадянина обставин. Найбільш деталізоване нормативне поняття форс-мажору було закріплено у Наказі Державної податкової адміністрації № 83, який на сьогодні вже втратив чинність, але визначав форс-мажор як непередбачені та непереборні події, що відбуваються незалежно від волі і бажання замовника або виконавця (війна, блокада, страйк, пожежа, аварія, паводок, замерзання моря, закриття морських проток, які трапляються на звичайному морському шляху між портами відвантаження і вивантаження, інше стихійне лихо, заборона експорту (імпорту), валютні обмеження або обмеження прав власності на сировину чи готову продукцію, у тому числі на їх переміщення, прийняті державою або відповідним державним органом тощо) і призводять до порушення умов укладених контрактів або законодавчих актів.

Наукова доктрина містить усталений підхід до розуміння форс-мажору як обставини (дії чи події), що спричиняє неможливість виконання договірних зобов'язань в обумовлений сторонами термін. О. Хлонь пропонує зараховувати до форс-мажорних обставин ті, що визначаються за взаємною згодою сторін і є певним переліком обставин, на відміну від непереборної сили, чого при характеристиці останньої бути не може і яка охоплюється загальним для всіх визначенням [11, с. 114]. Перелік обставин, які можна кваліфікувати як форс-мажорні, в законодавстві відсутній, проте за загальною практикою до них відносять пожежі, повені, землетруси, інші стихійні

лиха, рішення вищих державних органів, страйки, війни, революції тощо. Для окремих видів цивільних правовідносин у законодавстві прямо закріплені спеціальні форс-мажорні обставини (наприклад, поломка інформаційної мережі Національного банку визнається форс-мажорною обставиною в сфері банківських операцій), проте для медичних послуг такі обставини залишаються невизначеними. Це дозволяє припустити, що сторони договору можуть на свій розсуд, залежно від конкретних обставин, включати чи не включати ті чи інші форс-мажорні обставини до умов договору, дотримуючись принципів розумності, добросовісності та справедливості.

Враховуючи зазначене, можна дійти висновку, що форс-мажор як підстава звільнення від цивільно-правової відповідальності за неналежне надання медичних послуг пов'язаний з настанням обставин, які сторони не могли передбачити та відвернути, що призвело до неналежного виконання умов договору. Перелік таких обставин може бути закріплено в договорі про надання медичних послуг; якщо цей перелік відсутній, на форс-мажорні обставини розповсюджуватимуться тільки положення про непереборну силу. У формі прикладу кваліфікації форс-мажору як підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності можна навести ситуацію, коли медична послуга не була надана через проведення страйку біля медичної установи, що призвело до блокування її роботи.

Останньою підставою звільнення від цивільно-правової відповідальності за неналежне надання медичних послуг слід визнати провину кредитора. Вона ґрунтується на нормативному закріпленні правила, що прострочення боржника не настає, якщо зобов'язання не може бути виконане внаслідок прострочення кредитора. Окрім цього, в ст. 1193 ЦК України передбачено, що шкода, завдана потерпілому внаслідок його наміру, не відшкодовується. За таких обставин наміром потерпілого визнаватиметься психічне ставлення особи до своїх протиправних дій та їх наслідків, яке виявляється в передбаченні негативних наслідків протиправної поведінки і бажанні або свідомому допущенні їх настання. Отже, якщо медична послуга була надана неналежним чином через провину замовника або умисне вчинення ним дій, які перешкоджали наданню медичної послуги, виконавець звільнятиметься від цивільно-правової відповідальності.

Якщо медичні послуги були надані неналежним чином внаслідок необережності замовника або пацієнта, то залежно від ступеня вини потерпілого розмір відшкодування зменшується.

Слід погодитися з точкою зору Г. Колеснікової, що практика звільнення виконавця від цивільно-правової відповідальності через провину кредитора ґрунтується на тому, що суди, як правило, правильно оцінюють правовідносини, що фактично склалися, та унеможливають відповідальність виконавця послуг унаслідок хибних дій самого споживача, що зробило неможливим використання або надання послуг у спосіб, який відповідає їхньому характеру [12, с. 165].

Проведений аналіз дозволяє відокремити умови звільнення виконавця медичних послуг від цивільно-правової відповідальності за неналежного їх надання:

1) наявність протиправних дій замовника або пацієнта;

2) наявність вини замовника або пацієнта в будь-якій формі;

3) причинний зв'язок між винними діями замовника або пацієнта і неможливістю належного надання медичної послуги.

Декілька слів доцільно приділити особливостям цивільно-правової відповідальності за неналежне надання медичних послуг, коли медичні працівники погоджуються на лікування практично невиліковних хворих. *Враховуючи, що особливості відповідальності виконавців медичних послуг у таких випадках законодавством не передбачені, договір про надання медичних послуг може захистити інтереси виконавця шляхом обмеження його відповідальності.* Показовим прикладом врегулювання окресленої проблеми є практика, усталена в Австралії, де цивільне законодавство передбачає дві форми деліктної відповідальності. Так, позитивні та негативні наслідки лікування можуть розглядатися у процентному співвідношенні щодо вірогідності одужання пацієнта. Тобто виконавці медичних послуг відшкодовують *завдану пацієнту шкоду* у розмірі, пропорційному вірогідності видужання пацієнта. Ця відповідальність носить назву відносно деліктної [13, с. 144]. На нашу думку, такий підхід є дуже цікавим, але породжує низку процесуальних труднощів, зокрема щодо визначення розміру вірогідності одужання.

За результатами проведеного дослідження можна зробити **висновок**, що підставами звільнення від цивільно-правової відповідальності за неналежне надання медичних послуг є випадок, непереборна сила, форс-мажор та провина замовника медичної послуги або пацієнта. Специфіку наведених підстав звільнення від відповідальності можна викласти наступним чином:

- випадок полягає у неможливості виконавцем медичної послуги передбачити ймовірність його настання через його нетиповість або раптовість настання;

- непереборна сила полягає у неможливості виконавцем медичної послуги відвернути дії, які спричиняють неналежне надання медичної послуги, не враховуючи можливість передбачення ним настання таких наслідків;

- форс-мажор – це обставина, що спричиняє неможливість належного надання медичної послуги через вплив зовнішніх обставин, перелік яких сторони могли прямо закріпити у договорі;

- провина замовника медичної послуги або пацієнта полягає у ненаданні виконавцем медичної послуги належним чином через невиконання замовником, або пацієнтом своїх обов'язків, або умисне вчинення ними дій, що перешкоджають належному наданню медичних послуг.

Таким чином, підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за неналежне надання медичних послуг ґрунтуються на відсутності вини виконавця через вплив на його діяльність зовнішніх обставин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Харітонов Є. О. Цивільне право України / Є. О. Харітонов, О. В. Старцев / Вид. 2-ге., перероб. та доп. – К. : Істина, 2007. – 816 с.
2. Борисова В. І. Цивільне право України. Т. 1 / Борисова В. І., Баранова Л. М., Жилінкова І. В. та ін. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 480 с.
3. Новицкий И. Б. Общее учение об обязательстве / И. Б. Новицкий, Л. А. Лунц. – М. : Юриздат, 1950. – 416 с.
4. Братель О. Г. Цивільно-правові наслідки надзвичайних ситуацій : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / О. Г. Братель. – Х., 2003. – 22 с.
5. Пионтковский А. А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву / А. А. Пионтковский. – М. : Госюриздат, 1961. – 666 с.
6. Гринько С. Д. Простий випадок (casus) як підстава звільнення від деліктної відповідальності за римським приватним правом і законодавством України та європейських країн / С. Д. Гринько. – К. : Приватне право і підприємництво, 2012. – Вип. 11. – С. 175–178.
7. Очиченко О. Г. Випадок як суб'єктивна підстава виникнення неможливості виконання зобов'язання / О. Г. Очиченко / Актуальні проблеми науки і практики цивільного, житлового та сімейного права : матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф., присвяч. 91-річчю з дня народження В. П. Маслова, Харків, 15 лютого 2013 р. – Х. : Право, 2013. – С. 350–352.
8. Гринько С. Д. Непереборна сила як безумовна підстава звільнення від відповідальності в цивільному праві України / С. Д. Гринько / Університетські наукові записки. – 2007. – № 2 (22). – С. 185–189.
9. Антонов С. В. Цивільно-правова відповідальність за заподіяння шкоди здоров'ю при наданні платних медичних послуг : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / С. В. Антонов. – К. : Ін-т держави і права ім. Коретського НАН України. – 2006. – 20 с.
10. Банчук М. В. Медичне законодавство: правова регламентація лікарської діяльності / М. В. Банчук, В. Ф. Москаленко, Б. В. Михайличенко та ін. – Кн. 2. – К. : ВСВ «Медицина», 2011. – 496 с.
11. Хлонь О. Форс-мажор та непереборна сила: їх розмежування у цивільному праві // Право України. – 2005. – № 1. – С. 112–114.
12. Колісникова Г. В. Зобов'язання по відшкодуванню шкоди, завданої споживачам : дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Г. В. Колісникова. – Х., 2012. – 200 с.
13. Корбет А. Возмещение вреда, причиненного неудачным лечением в Австралии / А. Корбет / Социальные и гуманитарные науки. Серия 4: Государство и право. – 1998. – № 2. – С. 144.